Jadwiga Sadowska

CHŁOPI W KACZKOWIE - OD PAŃSZCZYZNY DO WŁASNOŚCI
(Carski Dekret o uwłaszczeniu z 1864 roku)

Pańszczyzna była nieodpłatną pracą chłopa osadzonego na ziemi należącej do „pana", właściciela, posiadacza tej ziemi. Rodzina chłopska otrzymywała do obrobienia włókę ziemi (30 mórg) lub częściej półwłóczek (15 mórg). Właściciel odpowiadał za stan budynków mieszkalnych i gospodarczych. Wielkość pańszczyzny i innych obciążeń (w naturze i pieniądzu) była określana przez właściciela. Na podstawie lustracji biskupów płockich z lat 1773 i 1785[1] można dokładnie poznać obciążenia chłopów w dobrach biskupich, zarówno jeśli chodzi o liczbę dni pańszczyzny, jak i innych danin. Chłop obrabiający jedną włókę pola zobowiązany był do 4 dni pańszczyzny w tygodniu latem i 3 dni zimą. Jeśli obrabiał półwłóczek miał 2 dni tygodniowej pańszczyzny latem i zimą. Dodatkowo z jednej włóki płacił 24 grosze czynszu[2], od półwłóczka o połowę mniej, czyli 12 groszy. Składane daniny w naturze z jednej włóki obejmowały w ciągu roku: 1 kurę, 1 kapłona, 1 gęś, 15 jajek, 1 korzec owsa, 3 łokcie przędzy.

Na podstawie dokumentów wiadomo, ile wynosiła roczna pańszczyzna w połowie XIX wieku w majątku kościelnym w Kaczkowie (na Plebańskiem) z półwłóczka. Było to 104 dni w roku pańszczyzny sprzężajnej (z użyciem zwierząt) i 51 dni – pieszej. Daje to 155 dni z 15 mórg, czyli 10,3 dnia z 1 morgi. Po oczynszowaniu, czyli zamianie pańszczyzny i danin w naturze, podatek (czynsz) wynosił 1 rubel srebrny z 1 morgi. Dokumentuje to tabela, dotycząca 7 gospodarzy z Plebańskiego, z których każdy miał płacić rocznie 15 rubli srebrnych z 15 mórg pola. Można przyjąć, że takie same były obciążenia pańszczyźniane w całej wsi i tyle samo wynosił roczny czynsz, czyli 1 rubel z 1 morgi[3].

---

[1] Zob. Jadwiga Sadowska, *Wieś Kaczkowo w dokumentach biskupich XV-XIII wieku*; https://madzelan.cba.pl.
[2] W 1771 r. była to równowartość ok. 30 jajek. Średnia cena butów w 1773 r. wynosiła 70 gr. Zob. Edward Tomaszewski, *Ceny w Krakowie w latach 1601-1795*. Warszawa – Lwów 1934, s. 55, tab. 31, s. 73, tab. 86.
[3] Archiwum Państwowe w Pułtusku. Zespół nr 403: Komisarz ds. włościańskich powiatu ostrowskiego, Guberni Łomżyńskiej. O urządzeniu chłopów wsi Kaczkowo, osada Brok, wchodzących w skład własności poduchownej Brok, gmina Orło, 1865-1913; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/14132108; sygnatura 79/403/0/-/44, k. 27-28.

Były jednak różnice w wysokości pańszczyzny w dobrach kościelnych, rządowych i prywatnych. W XIX wieku, po upaństwowieniu majątków kościelnych, wysokość pańszczyzny nie zmniejszyła się, ale albo utrzymała się na tym samym poziomie, co w latach poprzednich, albo nawet zwiększyła się, zwłaszcza w dobrach prywatnych. W 1859 roku w powiecie ostrołęckim pańszczyzna w dobrach prywatnych wynosiła średnio z 1 morgi 3,3 dnia wykonywanego sprzężajem i 9,3 dnia „pieszo", czyli razem 12,6 dnia (z 15 mórg wynosiła 189 dni w roku). Dla porównania w powiecie łomżyńskim wynosiła odpowiednio 6,1 dnia sprzężajem oraz 6,6 dnia pieszo[4], a więc 12,7 dnia z 1 morgi (z 15 mórg 190,5 dni w roku).

Do wyliczonej pańszczyzny należy doliczyć tzw. „darmochy", czyli prace dodatkowe na rzecz dworu, do których zmuszani byli członkowie rodzin chłopskich. Prac tych było wiele i zmniejszały one radykalnie czas chłopskiej rodziny dla siebie. W 1846 roku wydany został ukaz [dekret] cara Mikołaja I z dnia 26 maja/7 czerwca dotyczący zniesienia tych darmowych prac (oprócz pańszczyzny), wykonywanych przez chłopów osiadłych w dobrach prywatnych. Realizacją ukazu miała zajmować się Rada Administracyjna Królestwa [Polskiego]. Tych darmowych prac wykonywanych praktycznie przez wszystkich członków rodzin chłopskich, łącznie z dziećmi, było 121. Wymieniono je w Artykule 1 wspomnianego dekretu. Znajdziemy tu wszelkie prace polowe, ogrodnicze, wodne, domowe, transportowe, strażnicze, porządkowe. Aby dać wyobrażenie o pracach rodzin chłopskich, również angażujących dzieci, wymieńmy przykładowo prace oznaczone w dekrecie numerami 1-20, 40-50 oraz 110 i 121:

1. Gwałty inaczej tłóki lub łaski całą ludnością egzystującą po chałupach, z pozostawieniem tylko starców i niedołężnych dzieci, a odbywane do żniwa, do sprzętu siana, do kopania kartofli i do innych jakichbądź robót, ani co do ilości rąk, na pewną liczbę nieudeterminowane.
2. Dnie odrabiane w porze letniej do robót folwarcznych pod nazwą Burg- i Baudienste [prace budowlane].
3. Wyrzucanie bruzd i robienie przegonów na łanach dworskich.
4. Wyrabianie mat i powróseł na potrzeby dworu tak z własnej jako też i z dworskiej słomy.
5. Wychodzenie rankami do rozmaitych robót ręcznych we dworze.
6. Szarwark do budowli dworskich.
7. Szarwark do naprawiania dróg i rzek przez Rząd niepaletowany [nienakazany].
8. Robienie przekopów od pola dworskiego.
9. Pielenie pszenicy, prosa i ogrodów.
10. Kopanie rowów.
11. Grabienie perzu z pól dworskich.

[4] Jerzy Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846-1871*, Białystok 2002, s. 68-69.

12. Obsuszanie pól i łąk dworskich.
13. Równanie łąk dworskich z kretowin.
14. Kopanie i reperowanie znaków granicznych, obchodzenie granic dla odświeżania tychże znaków, oraz utrzymywanie w porządku zatyków i ogrodów leśnych.
15. Grabienie po lasach ściółki i zwożenie takowej do folwarku.
16. Wywózka w pole, przekrawanie, sadzenie, okopywanie, wyorywanie i wykopywanie kartofli, oraz wszelkiego warzywa w ogrodach i na niwach dworskich.
17. Zagrabianie i urządzanie ogrodów.
18. Sadzenie, polowanie, obieranie, szatkowanie i tłoczenie kapusty dworskiej, niemniej kwaszenie buraków.
19. Obieranie rzepy i innych jarzyn.
20. Pielenie, wyrywanie, moczenie i obrabianie lnu i konopi.
[…]
40. Zwózka zboża z pola i siana z łąk i stogów.
41. Wywózka zboża i wełny do miast.
42. Odwożenie i przywożenie zboża z młyna.
43. Dawanie furmanek w interesach dworu, gdzie potrzeba.
44. Podróże do miejsc niewskazanych i podróże, których dwór wymaga, ile razy potrzeba.
45. Wycinanie drzewa do opału i budowli, sprowadzanie takowego wraz z innemi materyałami, oraz zwózka drzewa pod nazwą dni świątecznych.
46. Wożenie drzewa do tartaku.
47. Przywożenie i odwożenie kogo dwór nakaże.
48. Odwożenie do magazynów furażów na dwór rozpisanych.
49. Sprowadzanie węgli i okowity.
50. Wywożenie okowity na sprzedaż.
[…]
110. Dostarczenie dzieci do obierania z drzew owadów i obrywania owoców.
[…]
121. Obowiązek sprzedawania dworowi pewnej ilości naturaliów za cenę narzuconą [rodzaj kontyngentu][5].

We wspomnianym dekrecie uznano, że prace te mogą być wykonywane przez chłopów, ale nie za darmo, lecz w ramach dni pańszczyzny stałej.

[5] *Prawodawstwo Królestwa Polskiego dotyczące włościan od chwili ustanowienia Księstwa Warszawskiego do dnia dzisiejszego wyjęte z Dziennika Praw Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego wydał Seweryn hr. Uruski*, Warszawa 1860, [dostęp: CBN Polona], s. 14-18.

W 1796 roku Kaczkowo weszło w skład pruskiego Urzędu Domen Brok[6], w czasach zaś Księstwa Warszawskiego i później Królestwa Polskiego było wsią rządową, należącą do Ekonomii Brokowskiej, która obejmowała folwarki w Bieli (363 morgi), Broku – Czuraju (535 mórg) i Orle (495 mórg) oraz 173 morgi łąk za Bugiem i 16 wsi: Biel, Błędnicę, Bojany, Borowe, Czuraj, Glinę, Kaczkowo, Klukowo, Małkinię Dolną i Górną, Niegowiec, Orło, Przewóz, Sumiężne, Żachy, Żachy-Pawły. Wsie te zostały „urządzone kolonialnie" (przeprowadzono pomiary i komasacje) w latach 1851-1853[7]. Urządzenie wsi było podstawą do wprowadzenia oczynszowania wsi i wstępem do późniejszego uwłaszczenia chłopów, co w Królestwie Polskim nastąpiło w 1864 roku.

Uwłaszczenie chłopów

Uwłaszczenie chłopów, czyli nadanie im na własność uprawianej ziemi w ramach pańszczyzny czy oczynszowania, nastąpiło w XIX wieku, gdy Polska była pod władaniem zaborców: pruskiego, austriackiego i rosyjskiego. Najwcześniej uwłaszczenie nastąpiło w zaborze pruskim, bo już od 1808 roku (choć nie wszędzie), następnie w zaborze austriackim – w 1848 roku, najpóźniej w zaborze rosyjskim – w 1864 roku.

W zaborze pruskim w 1799 roku zniesiono pańszczyznę w dobrach królewskich i zamieniono ją na czynsz. W 1808 roku uwłaszczono chłopów w dobrach państwowych, w 1811 w dobrach prywatnych. Uwłaszczenie wiązało się jednak z zapłatą odszkodowania, co oznaczało, że chłopi za otrzymaną ziemię, którą dotychczas uprawiali, zostali obciążeni podatkami (spłatami) lub zmniejszeniem nadziałów (rekompensatą za spłatę).

Nadanie ziemi chłopom w zaborze austriackim było wynikiem rozruchów społecznych, w tym chłopskich. W 1846 roku wybuchło Powstanie Krakowskie oraz tzw. rabacja chłopska pod wodzą Jakuba Szeli, zwana też rzezią galicyjską, mającą charakter antypańszczyźniany i antyfeudalny, wreszcie w latach 1848-1849 Europę objęły rozruchy społeczne określane jako Wiosna Ludów. W tej sytuacji cesarz Ferdynand Habsburg zmuszony był wydać 17 kwietnia 1848 roku reskrypt uwłaszczający chłopów w zaborze austriackim. Uwłaszczenie (nadanie ziemi) nie dotyczyło chłopów bezrolnych.

[6] Skonfiskowane na rzecz skarbu pruskiego polskie dobra królewskie oraz kościelne, skupiono w jednostkach administracyjnych zwanych domenami.
[7] Adam Dobroński, *Brok i Puszcza Biała w latach 1815-1864,* [w:] *Brok i Puszcza Biała…*, s. 99-101.

Wieś Kaczkowo znajdowała się pod panowaniem pruskim po trzecim rozbiorze Polski, w latach 1795-1807, ale nie dotyczyło jej uwłaszczenie według zasad pruskich. Trzeba jednak pamiętać, że w 1796 roku w zaborze pruskim nastąpiła sekularyzacja dóbr kościelnych – stały się one dobrami należącymi do państwa (rządu), skutkiem czego biskupie gospodarstwa pańszczyźniane w Kaczkowie przeszły na własność państwa. Od 1830 roku wieś podlegała władzom rosyjskim. W 1835 roku, już na mocy ukazu cara rosyjskiego część dóbr rządowych istniejących w postaci folwarków przekazano jako dzierżawy zasłużonym rosyjskim urzędnikom i wojskowym. Były to dawne folwarki biskupie lub tworzone tzw. majoraty. Takie najbliższe folwarki znajdowały się w Czuraju, Bieli, Orle, Udrzynie.

W 1853 roku wieś Kaczkowo została oczynszowana, tzn. zamieniono pańszczyznę na opłatę. Wówczas ustalona była tabela nadań ziemi, którą gospodarze mogli dysponować (np. sprzedać lub przekazać następcom w porozumieniu z władzami gminnymi). Od 1860 roku w metrykach mieszkańców Kaczkowa pojawia się określenie „gospodarz czynszowy", wcześniej były określenia „włościanin", „gospodarz rolny" lub „gospodarz pańszczyznowy", „gospodarz pańszczyźniany", choć najczęstszą formą jest określenie „gospodarz rolny".

Po regulacjach i komasacjach oraz oczynszowaniu w Kaczkowie było 30 gospodarstw rolniczych (przed regulacją 25), 6 zagrodniczych chłopów małorolnych (wcześniej 5), 1 działka dla karczmarza, 1 dla młynarza, 1 dla kowala, 1 szkolna[8]. Działki karczmarska i kowalska (nazywana „morgi kowalskie") znajdowały się obok działki szkolnej (obecnie na tym miejscu znajduje się gospodarstwo spadkobierców Leona Sobieskiego). Działka szkolna znajdowała się w miejscu dzisiejszej szkoły. W latach osiemdziesiątych XIX wieku na działce karczmarskiej funkcjonowała karczma. Działka młynarska zapewne znajdowała się w miejscu, gdzie był młyn, czyli przy ujściu Strugi do Broczyska (tzw. Podłynie).

W lutym 1864 roku (19 lutego/2 marca 1864) wyszedł ukaz [dekret] carski Aleksandra II o uwłaszczeniu chłopów (Ukaz o uwłaszczeniu włościan w Królestwie Polskim z 19 lutego/2 marca 1864). Ukaz ten zawierał zasady uwłaszczenia podobne do tych, które rok wcześniej, 22 stycznia 1863 roku w przeddzień wybuchu Powstania Styczniowego wydał Tymczasowy Rząd Narodowy.

[8] Tamże, s. 99.

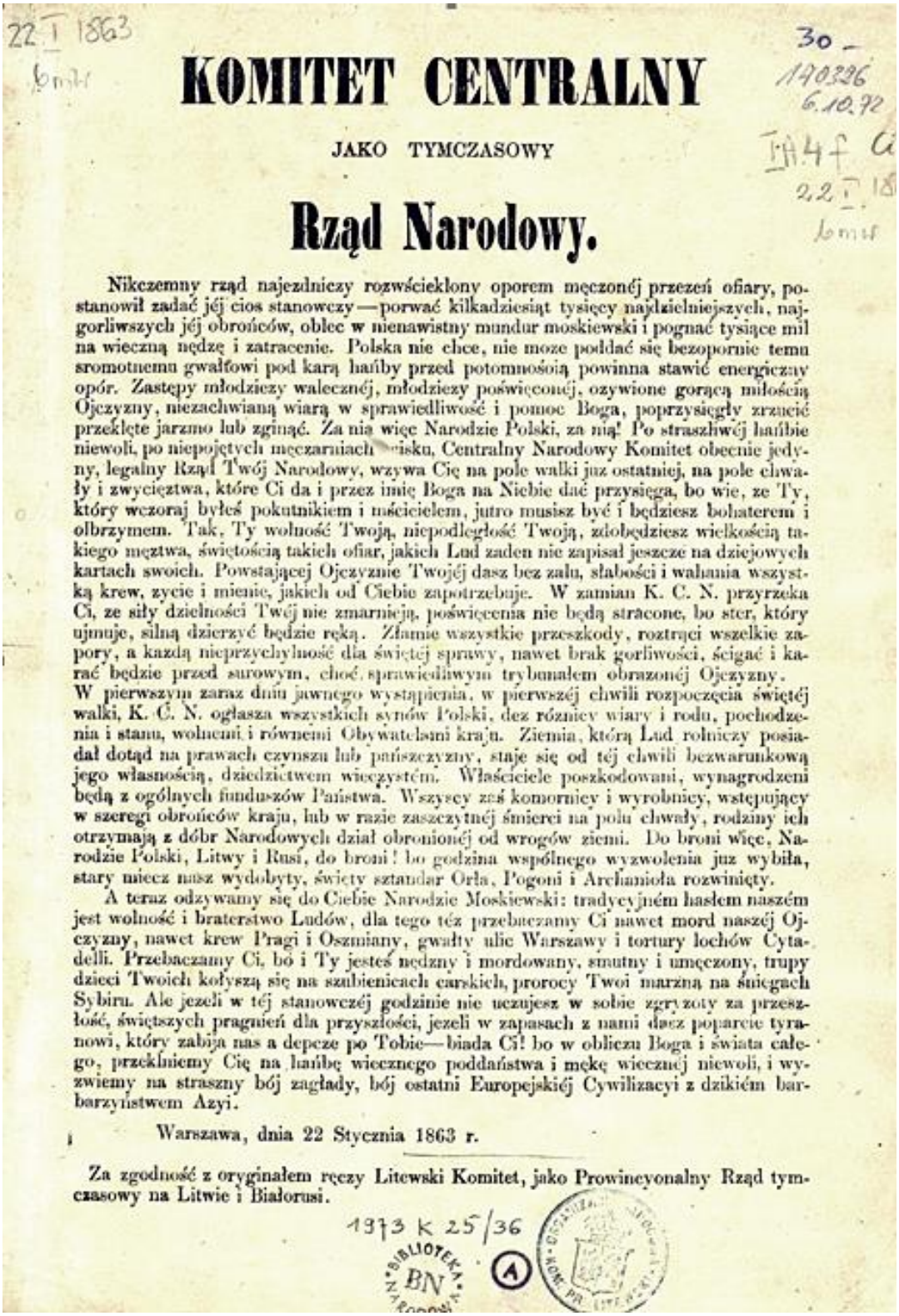

KOMITET CENTRALNY

JAKO TYMCZASOWY

Rząd Narodowy.

Nikczemny rząd najezdniczy rozwścieklony oporem męczonéj przezeń ofiary, postanowił zadać jéj cios stanowczy—porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jéj obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie. Polska nie chce, nie może poddać się bezopornie temu sromotnemu gwałtowi pod karą hańby przed potomnością powinna stawić energiczny opór. Zastępy młodzieży walecznéj, młodzieży poświęconéj, ożywione gorącą miłością Ojczyzny, niezachwianą wiarą w sprawiedliwość i pomoc Boga, poprzysięgły zrzucić przeklęte jarzmo lub zginąć. Za nią więc Narodzie Polski, za nią! Po straszliwéj hańbie niewoli, po niepojętych męczarniach [illegible]isku, Centralny Narodowy Komitet obecnie jedyny, legalny Rząd Twój Narodowy, wzywa Cię na pole walki już ostatniej, na pole chwały i zwycięztwa, które Ci da i przez imię Boga na Niebie dać przysięga, bo wie, że Ty, który wczoraj byłeś pokutnikiem i naścicielem, jutro musisz być i będziesz bohaterem i olbrzymem. Tak, Ty wolność Twoją, niepodległość Twoją, zdobędziesz wielkością takiego męztwa, świętością takich ofiar, jakich Lud żaden nie zapisał jeszcze na dziejowych kartach swoich. Powstającej Ojczyznie Twojéj dasz bez żalu, słabości i wahania wszystką krew, życie i mienie, jakich od Ciebie zapotrzebuje. W zamian K. C. N. przyrzeka Ci, że siły dzielności Twéj nie zmarnieją, poświęcenia nie będą stracone, bo ster, który ujmuje, silną dzierzyć będzie ręką. Złamie wszystkie przeszkody, roztrąci wszelkie zapory, a każdą nieprzychylność dla świętéj sprawy, nawet brak gorliwości, ścigać i karać będzie przed surowym, choć sprawiedliwym trybunałem obrażonéj Ojczyzny.
W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszéj chwili rozpoczęcia świętéj walki, K. C. N. ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnemi i równemi Obywatelami kraju. Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od téj chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystém. Właściciele poszkodowani, wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy i wyrobnicy, wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnéj śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymają z dóbr Narodowych dział obronionéj od wrogów ziemi. Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty.

A teraz odzywamy się do Ciebie Narodzie Moskiewski: tradycyjném hasłem naszém jest wolność i braterstwo Ludów, dla tego téż przebaczamy Ci nawet mord naszéj Ojczyzny, nawet krew Pragi i Oszmiany, gwałty ulic Warszawy i tortury lochów Cytadelli. Przebaczamy Ci, bo i Ty jesteś nędzny i mordowany, smutny i umęczony, trupy dzieci Twoich kołyszą się na szubienicach carskich, prorocy Twoi marzną na śniegach Sybiru. Ale jeżeli w téj stanowczéj godzinie nie uczujesz w sobie zgryzoty za przeszłość, świętszych pragnień dla przyszłości, jeżeli w zapasach z nami dasz poparcie tyranowi, który zabija nas a depcze po Tobie—biada Ci! bo w obliczu Boga i świata całego, przeklniemy Cię na hańbę wiecznego poddaństwa i mękę wiecznéj niewoli, i wyzwiemy na straszny bój zagłady, bój ostatni Europejskiéj Cywilizacyi z dzikiém barbarzyństwem Azyi.

Warszawa, dnia 22 Stycznia 1863 r.

Za zgodność z oryginałem ręczy Litewski Komitet, jako Prowincyonalny Rząd tymczasowy na Litwie i Białorusi.

1373 K 25/36
BIBLIOTEKA NARODOWA BN

Manifest Rządu Narodowego z 1863 roku (źródło: CBN Polona)

W manifeście tym zapisano m.in.:

„Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystem. Właściciele [ziemscy] poszkodowani, wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy i wyrobnicy wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymają z dóbr Narodowych dział obronionej od wrogów ziemi".

Obiecane w manifeście uwłaszczenie chłopów nie mogło wejść w życie z przyczyn zasadniczych, mianowicie Powstanie Styczniowe upadło, Rząd Narodowy upadł, rozpoczęły się represje. Niemniej jednak odezwa ta i wybuch Powstania Styczniowego miały wpływ na wydanie ukazu carskiego dotyczącego uwłaszczenia chłopów. Jednym z celów władzy carskiej było skłócenie chłopów z dworem, z dotychczasowymi ich panami oraz odciągnięcie chłopów od ewentualnego udziału w wystąpieniach antycarskich. Nie można też zaprzeczyć, że aktem tym car zyskiwał sprzymierzeńców w warstwie chłopskiej, o czym świadczą wznoszone ze składek chłopskich, pomniki na cześć cara, m.in. w Częstochowie, Sandomierzu, Ożarowie, a także wybite medale pamiątkowe.

Ukaz carski był korzystny dla chłopów. Znosił ostatecznie pańszczyznę. Na jego mocy chłopi lub ich spadkobiercy otrzymali bez wykupu ziemię, którą dotychczas uprawiali. Przydzielanie ziemi w Kaczkowie rozpoczęto w 1866 roku, a zakończono w 1868[9]. Część chłopów zakupiła działki wcześniej ze sprzedaży tzw. morgów publicznych po komasacji 1851-1852 (Jan Borowy, Stanisław Gaś) lub od innych osób. Na podstawie wspomnianego ukazu 30 tzw. osad rolniczych w Kaczkowie przekazano gospodarzom, którzy dotychczas je zajmowali (wg stanu z 1864 roku) lub ich spadkobiercom oraz 6 chłopom małorolnym (zagrodnikom).

Ostatecznie w 1864 roku podzielono w Kaczkowie 944 mórg i 148 prętów[10] ziemi, w tym 52 morgi i 186 prętów nieużytków. Wydzielono dwie działki kowalskie (nr 61, 62), pierwsza o powierzchni 1 morga i 251 prętów, druga o powierzchni 1 morga 202 pręty, oraz wspólne dla wsi pastwisko (nr 63) o powierzchni 74 morgi i 276 prętów na Grzybówce i na bagnach. Nie jest wymieniona działka szkolna, ale prawdopodobnie stała się nią jedna z działek kowalskich.

W 1868 roku zakończono wszelkie prace i przygotowano protokół końcowy, w którym

[9] Archiwum Państwowe w Pułtusku. Zespół nr 403: Komisarz ds. włościańskich powiatu ostrowskiego, Guberni Łomżyńskiej, teczka sygn. 71: O urządzeniu chłopów byłej rządowej własności Kaczkowo wchodzących w skład byłej ekonomii Brok, gmina Orło; Protokół przydziału działek oraz inne dokumenty z tym związane (prośby, odwołania), k. 9-28.

[10] 1 morga = 0,56 ha, 1 pręt = 0,2 ara =18,66 metra kwadratowego, 1 morga = 300 prętów.

zapisano, kto i ile ziemi otrzymał oraz wskazano sprawy sporne, na ogół oddalone przez komisję zajmującą się realizacja dekretu o uwłaszczeniu. 4 sierpnia 1868 roku Protokół został odczytany mieszkańcom Kaczkowa w obecności wójta gminy Józefa Przywoźnego, sołtysa Konstantego Bednarczyka i świadków - sołtysów sąsiednich wsi: Józefa Zyśka z Sumiężnego, Szymona Fydrycha z Błędnicy i Szymona Borowego z Niegowca[11]. Na podstawie ukazu o uwłaszczeniu, ziemię w Kaczkowie otrzymali wówczas, licząc od drogi plebańskiej w dzisiejszym Kaczkowie Starym:

1. Spadkobiercy **Mikołaja Sadowskiego** (syn Stanisława): **Antoni** i **Andrzej Sadowscy** (bracia przyrodni) oraz **Katarzyna Mężińska** (siostra) – 35 mórg i 64 pręty. Działka zapisana pod numerem 1 w tabeli nadań. Obejmowała dzisiejsze gospodarstwa od drogi plebańskiej do granicy z Janem Baranowskim.

2. Spadkobiercy **Macieja Korzebia**: **Mateusz Korzeb** (syn), **Józef [Stanisław] Ponichtera** (zięć, mąż Józefy Korzebiówny) i **Scholastyka Korzeb** (córka) – 30 mórg i 100 prętów. Działka zapisana pod numerem 2 w tabeli nadań. Obejmowała dzisiejsze gospodarstwa od Jana Baranowskiego do Antoniego Dębka włącznie.

3. **Andrzej, Paweł i Ignacy Stefańczykowie** otrzymali działkę po ojcu Stanisławie Stefańczyku – 31 mórg i 17 prętów. Działka zapisana pod numerem 3 w tabeli nadań. Są to dzisiejsze gospodarstwa od Hieronima Stefańczyka do Wincentego Stefańczyka włącznie.

4. **Andrzej Parys** otrzymał nadział 30 mórg i 267 prętów. Działka zapisana pod numerem 4 w tabeli nadań. Są to gospodarstwa Józefa Parysa, Stanisława Skoniecznego i Jana Parysa.

5. **Konstanty Bednarczyk** otrzymał nadział 34 morgi i 216 prętów działki, na którą przedstawił dokumenty, że została zakupiona w 1859 roku od Jana Kuśpiela. Działka zapisana pod numerem 5 w tabeli nadań. O prawo własności do tego pola wystąpił syn Józefa Kuśpiela, ale skarga została oddalona, ponieważ Bednarczyk przedstawił notarialne dokumenty zakupu pola. W 1872 roku z pozwem do władz wystąpił także Antoni Żach (syn Jakuba), pasierb Konstantego Bednarczyka, ponieważ pole od Kuśpiela zostało zakupione za pieniądze uzyskane ze sprzedaży pola po Jakubie Żachu. Bednarczyk przepisał ostatecznie Antoniemu Żachowi 16 mórg, a sobie zostawił 18 (z czasem sprzedał je Antoniemu Sadowskiemu), a pole po Antonim Żachu odziedziczył jego syn Stanisław ożeniony z Magdaleną Tarnowską (z czasem odziedziczył je Piotr-Józef Bednarczyk, syn Magdaleny).

6. **Franciszek Niciński** otrzymał nadział 30 mórg i 152 pręty. Działka zapisana pod

[11] Archiwum Państwowe w Pułtusku. Zespół nr 403: Komisarz ds włościańskich…, Protokół, k. 9-28.

numerem 6 w tabeli nadań. Są to dzisiejsze gospodarstwa Nicińskich, Charuckich i częściowo Libertów.

7. **Marcin Pierzchanowski** otrzymał na własność działkę 32 morgi i 193 pręty kupioną od swojego ojca Piotra Pierzchanowskiego, który sprzedał mu ją, jak zeznał, „tymczasowo", aby uchronić go przed pójściem do wojska. Ostatecznie działka została przyznana Marcinowi, który zobowiązał się utrzymywać ojca do śmierci, oraz matkę i pozostałych członków rodziny. Działka zapisana pod numerem 7 w tabeli nadań. Gospodarstwo znajdowało się na początku drogi morgowskiej po prawej stronie (za Nicińskimi).

8. Spadkobiercy **Ludwika Kuty**: synowie **Jan**, **Józef** i **Wojciech** otrzymali nadział ziemi 30 mórg i 92 pręty. Działka zapisana pod numerem 8 w tabeli nadań. Gospodarstwo znajdowało się przy drodze morgowskiej w kierunku Broczyska.

9. **Łukasz i Jan Bolestowie** (bracia) otrzymali nadział ziemi 30 mórg i 92 pręty, w tym do użytku Jana – 10 mórg i 30 prętów. Działka zapisana pod numerem 9 w tabeli nadań. Gospodarstwo to znajdowało się na miejscu gospodarstw: Władysława Borowego, Stanisława Charuckiego i Andrzeja Lipskiego.

10. **Jan Borowy** otrzymał na własność ziemię 28 mórg i 201 prętów, zakupioną w 1854 roku z morgów publicznych. Działka wcześniej nie należała do nikogo. Zapisana pod numerem 10. Gospodarstwo znajdowało się po prawej stronie drogi morgowskiej w kierunku Grzybówki. Odziedziczyli je synowie - Jan i Piotr.

11. **Marcjanna Krysiak** (żona Franciszka Krysiaka) zajmująca „osadę" po swoim ojcu Wojciechu Pierzchanowskim otrzymała nadział 25 mórg i 236 prętów. Działka zapisana pod numerem 11 w tabeli nadań. Gospodarstwo odziedziczyła druga żona Franciszka Krysiaka – Anna Fabiańska i jej dzieci (Marianna Krysiak-Przywoźna i Aleksander Fabiański). Gospodarstwo sięgało do Strugi (w 1950 r. część Marianny została sprzedana Stanisławowi Borowemu, część po Aleksandrze odziedziczyli synowie Piotr i Czesław Fabiańscy).

12. **Wojciech i Kazimierz Korzebiowie** otrzymali po połowie nadział ziemi 28 mórg i 201 prętów. Działka zapisana pod numerem 12 w tabeli nadań. Na tym miejscu są gospodarstwa spadkobierców Andrzeja i Piotra Rucińskich.

13. **Wojciech Parys** otrzymał nadział 31 mórg i 79 prętów. Działka ta wcześniej nie należała do nikogo. Do działki tej zgłaszali prawo spadkobiercy [Józefa Borowego]: Antoni Borowy (syn Ignacego) i Wojciech Owczarek, żonaty z Ewą Borową (siostrą Ignacego). Ich prośba została oddalona, bowiem Wojciech Parys przedstawił dokumenty, z których wynikało, że działka ta została mu przyznana w 1860 roku, co zostało potwierdzone w Płockim Urzędzie Gubernialnym.

14. **Wiktoria Borowa [Sadowska-Rybińska], Marianna Rybińska i Marcjanna Zbiejczykowa** otrzymały „osadę" po Józefie Rybińskim – 28 mórg i 210 prętów, w tym 27 mórg i 60 prętów zapisano wspólnie Wiktorii i jej dzieciom z Rybińskim oraz niepełnoletniej Mariannie Rybińskiej (córce Józefa Rybińskiego z pierwszego małżeństwa z Katarzyną Żach) pozostałą 1 morgę i 150 prętów Marcjannie Zbiejczykowej – córce Józefa Rybińskiego i Katarzyny Żach, wówczas już żonie Stanisława Zbiejczyka. Działka zapisana pod numerem 14 w tabeli nadań. Gospodarstwo znajdowało się od drogi ze wsi do Broczyska i sięgało pola naprzeciwko jeziora za szkołą w Kaczkowie Starym. Odziedziczyli je potomkowie Stanisława Borowego i Wiktorii Sadowskiej-Rybińskiej.

15. **Stanisław Gaś** otrzymał na własność 33 morgi i 165 prętów, które kupił w 1863 roku z morgów publicznych (pod Orłem). Działka nie należała do nikogo, zapisana pod numerem 15.

16. **Ewa Brzostek i Józefa Szulęcka**, jako spadkobierczynie ich nieżyjącego ojca Józefa Borowego (syn Marcina) i Katarzyny Parys otrzymały po ojcu 32 morgi i 144 pręty. Działka zapisana pod numerem 16 w tabeli nadań. Ewa już wówczas była żoną Franciszka Brzostka z Kuskowizny (mieszkał w Kaczkowie), a Józefa wyszła w 1867 roku za Pawła Szuleńskiego/Szulęckiego (syn Stanisława i Urszuli Fydrych z Błędnicy). Do nadziału ziemi zgłaszał zastrzeżenia Stanisław Borowy (syn Marcina, który wrócił w 1866 roku po 15 latach służby w carskim wojsku), prosząc o wydzielenie działki dla niego, ponieważ było to gospodarstwo jego ojca Marcina. Okazało się jednak, że Marcin Borowy (zm. 1854) przekazał wcześniej swoje gospodarstwo synowi Józefowi (zm. 1849). W rezultacie gospodarstwo przydzielono córkom Józefa, a Stanisławowi wyznaczono 13 rubli spłaty. Stanisław wyprowadził się w okolice Zuzeli, a potem do Białego Błota, gdzie pracował jako strażnik leśny. Ostatecznie zamieszkał w Dębienicy. Obecnie na tym miejscu są gospodarstwa Szulęckich i Brzostków z Kaczkowa Nowego.

17. **Franciszek Nowicki** otrzymał nadanie na 29 mórg i 195 prętów. Działka zapisana pod numerem 17 w tabeli nadań. Częścią tej działki jest gospodarstwo Franciszka Bodzona, który ożenił się z Józefą Nowicką (z domu Korzeb), wdową po Aleksandrze Nowickim.

18. Spadkobiercy **Stanisława Korzebia**: **Stanisław**, **Ewa**, **Barbara**, **Rozalia** oraz **Katarzyna Dębek** otrzymali wspólnie 30 mórg i 194 pręty ziemi. Działka zapisana pod numerem 18 w tabeli nadań.

19. Spadkobiercy **Katarzyny Figat**: **Stanisław**, **Paweł** i **Ewa** (po mężu Malarska) otrzymali nadział ziemi 30 mórg i 263 pręty. Stanisław Figat złożył prośbę o przyznanie całości, uzasadniając tym, że zajmował się upadającym gospodarstwem po śmierci ojca, a ponadto jego

brat Józef sprzedał mu swoją część wcześniej za 47 rubli. Ostatecznie Stanisławowi przydzielono połowę działki (15 mórg i 131 prętów), a drugą połowę otrzymali brat Paweł i siostra Ewa Malarska. Działka zapisana pod numerem 19 w tabeli nadań.

20. **Paweł Bednarczyk** otrzymał prawo własności do działki o powierzchni 36 mórg i 77 prętów, kupionej w 1857 roku od spadkobierców Jana Stefańczyka, na co przedstawił akt zatwierdzony przez Urząd Gubernialny w Płocku. Działka zapisana pod numerem 20 w tabeli nadań.

21. Spadkobiercy **Andrzeja Czarkowskiego** (zapisanego jako Tarkowski): żona **Justyna Figat** (wdowa po Andrzeju Czarkowskim) oraz dzieci: **Konstanty** i **Teofila Czarkowscy** otrzymali działkę 30 mórg i 86 prętów, kupioną przez Czarkowskiego w 1857 roku od Stanisława Korzebia (syn Piotra i Marianny Lipskiej). Działka zapisana pod numerem 21 w tabeli nadań.

22. **Adam i Michał Artychowscy** otrzymali na własność działkę 32 morgi i 45 prętów, kupioną przez Michała i na niego zapisaną od Jakuba Żacha (zm. w 1852 r.), zapisaną w tabeli nadań pod numerem 22, na co przedstawili dokumenty potwierdzone w Płockim Urzędzie Gubernialnym w 1860 roku. Gospodarstwo sprzedał im Konstanty Bednarczyk, żonaty z wdową po Jakubie Żachu – Katarzyną Borową (córka Marcina).

23. Spadkobiercy **Jana Figata**: żona **Marcjanna**, syn **Błażej Antoni**, córka **Marianna** (po mężu Skonieczna) i **Katarzyna** (po mężu Przywoźna) – 30 mórg i 168 prętów.

24. **Franciszek Deoniziak [Dyoniziak]** otrzymał nadział na 34 morgi i 163 pręty. Działka zapisana na niego pod numerem 23 w tabeli nadań.

25. **Jan i Roch Rogascy** (synowie Józefa, bracia przyrodni) otrzymali nadział na 31 mórg i 186 prętów, zapisanych w tabeli nadań na Jana, w tym dla Rocha 1/3. Po dojściu do pełnoletniości brata **Piotra** (brat przyrodni, ur. 1854), Jan zobowiązał się wypłacić Piotrowi jego część.

26. Spadkobiercy **Macieja Korzebia**: **Ludwik**, **Anna** i **Katarzyna** otrzymali wspólnie nadział na 30 mórg i 114 prętów. Działka zapisana pod numerem 26 w tabeli nadań. Do połowy działki zgłosił prawo Walenty Deptuła, któremu połowę osady po zmarłym ojcu, miał przekazać Wojciech Korzeb (syn Macieja Korzebia), zmarły mąż jego siostry Anny w zamian za 28 rubli przekazanych jako dług Wojciechowi Parysowi. Po zbadaniu sprawy żądanie Walentego Deptuły zostało oddalone.

27. **Piotr i Wojciech Żachowie** (bracia, synowie Jana) otrzymali po połowie nadział na 29 mórg i 258 prętów po swoim ojcu. Działka zapisana pod numerem 27 w tabeli nadań.

28. **Ludwik Majewski, Józef Szulęcki i Katarzyna Borowa** otrzymali nadział na 27

mórg i 267 prętów, z czego 4 morgi dla Katarzyny Borowej (siostra Józefa Szulęckiego, żona Henryka-Andrzeja Borowego), pozostałe w równej części dla Ludwika Majewskiego (żonaty z Teklą Szulęcką) i Józefa Szulęckiego. Działka zapisana pod numerem 28 w tabeli nadań.

29. **Józef Przywoźny** otrzymał na własność 27 mórg i 82 pręty, „osadę" tę kupił po Macieju Murawskim (Morawskim) [ok. 1859 po zmarłym wuju]. Działka zapisana pod numerem 29 w tabeli nadań.

30. **Antoni i Adam Rucińscy** (bracia) otrzymali nadział na 27 mórg i 236 prętów. Antoni otrzymał 18 mórg i 158 prętów, a Adam 9 mórg i 78 prętów. Działka zapisana pod numerem 30 w tabeli nadań. Antoni zgłaszał, ze podczas „kolonizacji wsi" przydzielono mu 3 morgi na granicy wsi z Brokiem, ponieważ jednak nie posiadał dokumentów, sprawę odłożono do wyjaśnienia.

Sześć osób mieszkających w Kaczkowie Starym (po lewej stronie przy morgowskiej drodze w kierunku Grzybówki) zaliczono do chłopów małorolnych („małozemelnyje"). Otrzymali oni 3-morgowe działki oznaczone numerami od 32 do 37.

31. **Wojciech Owczarek** otrzymał 3 morgi i 53 pręty. Działka zapisana pod numerem 32 w tabeli nadań.

32. **Jan Falbowski** otrzymał na własność „osadę" 3 morgi i 95 prętów kupioną od Szymona Ruszkowskiego (swojego teścia). Działka zapisana pod numerem 33 w tabeli nadań.

33. **Andrzej Brzostek** otrzymał 3 morgi i 80 prętów. Działka zapisana pod numerem 34 w tabeli nadań.

34. **Jan Ruciński** otrzymał 3 morgi i 77 prętów. Działka zapisana pod numerem 35 w tabeli nadań.

35. **Jan Korzeb** otrzymał działkę po ojcu Adamie Korzebiu – 3 morgi i 11 prętów. Działka zapisana pod numerem 36 w tabeli nadań.

36. **Stanisław Smułkowski** otrzymał 3 morgi i 97 prętów. Działka zapisana pod numerem 37 w tabeli nadań.

W punkcie 6 Protokołu zapisano, że mieszkańcy Kaczkowa mają prawo łowić ryby w Broczysku w tych miejscach, gdzie ich pola przylegają do rzeki.

W punkcie 7 stwierdzono, że mieszkańcy Kaczkowa dobrowolnie rezygnują z działki szkolnej na rzecz wsi Orło, natomiast w Kaczkowie ustanawia się drugą działkę kowalską.

W punkcie 8 odniesiono się do osady młynarskiej o powierzchni 5 mórg i 257 prętów, stwierdzając, że działka ta nie wchodzi w skład własności Kaczkowa. Praktycznie była ona w miejscu, gdzie utworzono szkołę dla leśników, u ujścia Strugi do Broczyska.

Na mocy Ukazu carskiego z 19 lipca 1868 roku rozdzielono również dobra

poduchowne. W Kaczkowie było to 105 mórg i 21 prętów, znajdujących się na tzw. Plebańskiem. Otrzymali je gospodarze, którzy tam pracowali i mieszkali:

Mateusz Stefańczyk i **Antoni Kaja** – wspólnie 15 mórg i 3 pręty (po Stefańczyku odziedziczyli Dąbrowscy).

Spadkobiercy **Antoniego Rogalanka** – 15 mórg i 3 pręty (odziedziczyły je córki: **Marianna** (wyszła za Marcina Bubrzyka/Burzyka) i **Barbara** (wyszła za Adama Sokołowskiego).

Adam Kuśpiel – 15 mórg i 3 pręty.

Szymon Gotowicki – 15 mórg i 3 pręty.

Antoni Borowy – 15 mórg i 3 pręty (odziedziczyła je wnuczka **Anna Borowa**, późniejsza żona Tomasza Równego).

Józef Zbiejczyk – 15 mórg i 3 pręty.

Piotr Ruciński – 15 mórg i 3 pręty.

Wszyscy, którzy w latach sześćdziesiątych XIX wieku otrzymali dodatkowe „morgi", oprócz dawnych gospodarzy, już od 1865 roku określani są w metrykach jako: „utrzymujący się na morgach", „zamieszkali na morgach", „na morgach zostający", a w języku rosyjskim (metryki od 1868 r.) osoby te określano słowem „morgownik". Pod koniec XIX wieku nawet właściciele małych gospodarstw określani są jako „gospodarze rolni" (ros. chozjain). W Kaczkowie Nowym „morgi" były na granicy wsi i folwarku brokowskiego (dzisiejsze Zamoście). Morgi były też w Broku, Czuraju, Sumiężnem, Glinie, Turce, Nagoszewie, Kuskowiźnie (nazywano je „naddawkami") i innych wsiach. Zapewne przekazywano je bezrolnym w różnym zakresie. Wydaje się, że otrzymywali je np. bezrolni poborowi zwolnieni z długoletniej służby wojskowej (np. Antoni Rybiński i Jan Nosek otrzymali „morgi" w Broku).

Feliksowo, Morgi, Grzybówka, Plebańskie, Bagna

Tak nazywano oficjalnie i nieoficjalnie części Kaczkowa. Nazwa Feliksowo pojawiła się w 1860 roku, gdy utworzono szkołę dla leśników Królestwa Polskiego[12]. Początkowo była to samodzielna jednostka administracyjna wydzielona z Czuraja (części folwarku brokowskiego) i wsi Kaczkowo. Po odzyskaniu niepodległości Feliksowo stało się częścią Kaczkowa Starego.

[12] Zob. Jadwiga Sadowska, *Zakład Praktyki Leśnej w Feliksowie dla leśników Królestwa Polskiego (1860-1863),* [w:] *Z historii życia codziennego, oświaty i kultury na ziemi ostrowskiej*, Ostrów Maz. 2024.

Nazwa Morgi powstała w latach 1851-1853 jako wynik pomiarów (morga jako jednostka miary) i komasacji pól w Ekonomii Brokowskiej, przeniesiona została na całą część Kaczkowa Starego od drogi głównej do Grzybówki i do dzisiaj nazywana jest „drogą morgowską". Przed wojną 1939 roku wzdłuż tej drogi, licząc od wsi mieszkały rodziny: wdowy **Godlewskiej** (z córkami Genowefą i Zofią), **Antoniego Małeckiego**, **Jana Śladewskiego**, **Antoniego Kuty** (oraz rodziny ich synów Bronisława i Józefa), **Józefa Pluskoty**, **Piotra Borowego** (oraz rodziny synów Czesława i Adolfa), **Jana Borowego** (oraz synów Antoniego i Czesława), **Andrzeja Owczarka** (w latach dwudziestych XX w. przeprowadził się na tzw. Grabnik, między Kaczkowem a Czurajem), **Jana Falbowskiego**, **Aleksandra Brzostka** (oraz syna Antoniego), **Dionizego Głębockiego**, **Ignacego Korzebia**.

W ramach komasacji (1851-1853), obrzeża leśne (nieużytki) leśnictwa Ruda należące do państwa znajdujące się po lewej stronie rzeki Strugi zostały oddzielone od leśnictwa w Rudzie i dołączone do Kaczkowa. Teren ten nazywano Grzybówką, a nazwa pochodziła od rzeki Grzybówki, choć we wsi rzeczka ta zawsze nazywana była (i jest) Strugą. W 1854 roku 28 mórg tej ziemi kupił od państwa **Jan Borowy** (syn Marcina). Akt własności został zatwierdzony na mocy ukazu carskiego o uwłaszczeniu chłopów w 1864 roku. Na Morgach miał też swoje gospodarstwo **Piotr Pierzchanowski** (i syn **Marcin**), który sprzedał je i wyprowadził się do Malinowa. Do dnia dzisiejszego pole to nazywane jest we wsi „pierzchanowizną".

Teren Grzybówki, zgodnie z ukazem carskim z 1864 roku został przekazany wsi do wspólnego użytku jako pastwiska. Na tych nieużytkach zaczęli się osiedlać od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku wyrobnicy niemający ziemi. Mieszkały tam rodziny: **Antoniego Nicińskiego**, **Franciszka Lipskiego**, **Andrzeja Żacha**, **Wacława Kuty**, **Józefa Rucińskiego**, **Jana Rutkowskiego**, **Petroneli Nicińskiej**, **Piotra Kuczewskiego**.

Od wschodniej strony wsi oddzielone drogą (tzw. plebańską) znajdowały się pola (105 mórg) należące do kościoła w Broku. Tę część Kaczkowa nazywano (także współcześnie) Plebańskie (zob. wyżej). Za Plebańskiem były bagna oraz pastwiska i bagna torfowe (tzw. kanały) do użytku gospodarzy wsi. W 1910 roku gospodarze Kaczkowa wystąpili o indywidualny podział wspólnej części pastwisk i nieużytków leżących między Kaczkowem a Orłem. Podziału dokonano w 1911 roku. Każdy gospodarz otrzymał część pastwiska i część kanałów. Kanały znajdowały się za rzeczką (rów zdrojowy) Żuławką, która płynęła od strony północnej bagien i wpadała do Broczyska. Torf wydobywano tam jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku.

Podobnie zostały podzielone wspólne pastwiska na Grzybówce. W ten sposób każdy z 30 gospodarzy Kaczkowa Starego i Nowego otrzymał część Grzybówki, zapisaną na swoje nazwisko. Działki na Grzybówce były przydzielane w kolejności numerów gospodarstw z 1864 roku, licząc od strony lasu do gospodarstwa Ignacego Korzebia. Kolejno działki te mieli zwykle już spadkobiercy pierwszych właścicieli: Piotr Sadowski, Bronisław Brzostek, Jan Męziński i Piotr Pluskota (kupił pole od spadkobierców Katarzyny Sadowskiej-Mężińskiej), Antoni Baranowski, Józef Kotowski, spadkobiercy Stefańczyków, spadkobiercy Andrzeja Parysa (Stanisław, Bolesław, Antoni), Antoni Sadowski (kupił pole od Konstantego Bednarczyka). Ostatnia działka przed gospodarstwem Korzebiów należała do rodziny Gasiów z Kaczkowa Nowego.

Bibliografia

Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusku. Zespół nr 403: Komisarz ds. włościańskich powiatu ostrowskiego, Guberni Łomżyńskiej, teczka sygn. 71: O urządzeniu chłopów byłej rządowej własności Kaczkowo wchodzących w skład byłej ekonomii Brok, gmina Orło, 1866-1910; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/14132138, sygnatura 79/403/0/-/71

Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusku. Zespół nr 403: Komisarz ds. włościańskich powiatu ostrowskiego, Guberni Łomżyńskiej. O urządzeniu chłopów wsi Kaczkowo, osada Brok, wchodzących w skład własności poduchownej Brok, gmina Orło, 1865-1913; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/14132108, sygnatura 79/403/0/-/44

Dobroński Adam, *Brok i Puszcza Biała w latach 1815-1864*, [w:] *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość - środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, Ciechanów : Towarzystwo Przyjaciół Broku, 1989, s. 84-116

[Manifest] Komitet Centralny jako Tymczasowy Rząd Narodowy, Warszawa 1863. DŻS [Dokument Życia Codziennego], [dostęp: CBN Polona]

Madzelan Jerzy, Sadowska Jadwiga: *Z historii życia codziennego, oświaty i kultury na ziemi ostrowskiej*, Ostrów Mazowiecka : Miejska Biblioteka Publiczna, 2024

Mieszkańcy Kaczkowa Starego i Nowego w parafii Brok (od połowy XVIII do połowy XX wieku), oprac. Jadwiga Sadowska przy udziale Zofii Sadowskiej, Warszawa 2016, wyd. 2.

Prawodawstwo Królestwa Polskiego dotyczące włościan od chwili ustanowienia Księstwa Warszawskiego do dnia dzisiejszego wyjęte z Dziennika Praw Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego wydał Seweryn hr. Uruski, Warszawa : Drukiem S. Orgelbranda, 1860 [dostęp: CBN Polona]

Szumski Jerzy, *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846-1871*, Białystok : Archiwum w Białymstoku, 2002

Tomaszewski Edward, *Ceny w Krakowie w latach 1601-1795*, Warszawa – Lwów : Kasa im. Rektora J. Mianowskiego i Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1934

Ilustracja wyróżniająca artykuł

Józef Chełmoński, *Wypłata robocizny* (*Sobota na folwarku*), olej na płótnie 1869 r., w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Źródło: Galeria Malarstwa Polskiego *pinakoteka.zascianek.pl*.